

<https://doi.org/10.15407/eip2020.04.087>

УДК: 332.3+[332:177.9](8=134)

JEL: Q13, Q18

Олена Бородіна¹

Оксана Михайленко²

Олексій Фраєр³

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ПРОСТОРОВА СПРАВЕДЛИВІСТЬ У КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Узагальнено досвід країн Латинської Америки у сфері трансформації земельних відносин з точки зору соціальної справедливості, формування необхідного простору для життєдіяльності селян, забезпечення їхнього економічного суверенітету тощо. Доведено, що вільний доступ до земельних ресурсів та здійснення контролю за їх використанням значною мірою визначають загальний потенціал розвитку сільських територій та суспільного розвитку країни загалом.

У результаті проведених досліджень виявлено формування стійких тенденцій до упередженого розподілу земельних угідь країн Глобального Півдня та їх надмірної концентрації у руках домінуючих угруповань та великих сільськогосподарських підприємств, що здійснює потужний деструктивний вплив на загальне піднесення регіону та знаходить своє відображення у нерівномірному просторовому розвитку, систематичному утиску прав селян, в обмеженні зростання рівня їхньої зайнятості, поширенні бідності, руйнуванні соціальної згуртованості, дестабілізації продовольчих систем локального, національного та глобального рівня, виникненні збройних конфліктів тощо.

Окреслено загальні загрози змін у землеволодінні та землекористуванні в Україні, пов'язані зі схильністю до перерозподілу

¹ **Бородіна, Олена Миколаївна** – д-р екон. наук, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (вул. П. Мирного, 26, Київ, 01011), ORCID: 0000-0002-9937-5907, e-mail: olena.borodina@gmail.com

² **Михайленко, Оксана Віталіївна** – канд. екон. наук, старший науковий співробітник, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (вул. П. Мирного, 26, Київ, 01011), e-mail: mykhailenko.ok@gmail.com

³ **Фраєр, Олексій Володимирович** – канд. екон. наук, науковий співробітник, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (вул. П. Мирного, 26, Київ, 01011), ORCID: 0000-0001-5468-6026, e-mail: oleksiyvf@gmail.com

земельних ресурсів на користь корпоративного сектора, їх надмірної концентрації та обезземелення селян; визначено низку факторів, що призводять до незбалансованого розподілу земельних угідь, обґрунтована необхідність урахування уроків латиноамериканських країн для майбутнього суспільного розвитку України у довгостроковій перспективі⁴.

Ключові слова: трансформація земельних відносин, просторова справедливість, землекористування, концентрація земельних ресурсів, дрібні фермерські господарства, корпоративний сектор аграрного виробництва, особисті селянські господарства

Вступ. У рамках нового порядку денного ООН щодо сталого розвитку рівний доступ до земельних ресурсів розглядається як ключова передумова досягнення таких стратегічних цілей, як: подолання бідності (ціль 1), викорінення голоду (ціль 2), забезпечення гендерної рівності (ціль 5)⁵. Такий підхід ґрунтується на усвідомленні тези про те, що земля забезпечує своєрідну фінансову безпеку, оскільки представляє актив, вартість якого має стійку тенденцію до поступового збільшення, а її ефективне використання дає можливість генерувати постійний прибуток.

Для корінних народів земельні угіддя є не лише матеріальним активом; вони виступають своєрідним індикатором їхньої культурної та духовної ідентичності. Водночас нині можливості для просторового розвитку цієї соціальної групи є найбільш уразливими – корінні народи світу та їхні локальні громади мають змогу реалізувати право власності лише на 20% земельних ресурсів, які належать їм по праву [1].

З точки зору гендерного підходу забезпечення доступу жінок до земельних ресурсів та здійснення контролю за їх використанням сприяє реалізації численних прав, суттєво змінюючи характер відносин в особистому, соціальному та політичному житті. Земельні угіддя у власності жінки гарантують їй певний економічний суверенітет завдяки розширенню доступу до фінансових ресурсів

⁴ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР "Просторова справедливість у землекористуванні для сталого розвитку сільських територій" (державний реєстраційний № 0120U100816).

⁵ Завдання 1.4. "До 2030 року забезпечити рівні права чоловіків та жінок, особливо малозабезпечених та уразливих, на економічні ресурси, а також доступ до базових послуг, володіння і розпорядження землею та іншими формами власності, успадкованого майна, природних ресурсів, відповідних нових технологій і фінансових послуг, у т.ч. мікрофінансування"; завдання 2.3. "До 2030 року подвоїти продуктивність сільського господарства і рівень доходів дрібних виробників продовольства, зокрема жінок, представників корінних народів, фермерських сімейних господарств, скотарів та рибалок, у тому числі шляхом забезпечення гарантованого та рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і факторів сільськогосподарського виробництва, знань, фінансових послуг, ринків і можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах"; завдання 5.7. "Провести реформи з метою надання жінкам рівних прав на економічні ресурси, а також доступу до володіння і розпорядження землею та іншими формами власності, фінансових послуг, успадкованого майна та природних ресурсів відповідно до національних законів" (<https://globalcompact.org.ua/pro-nas/tsili-stijkogo-rozvytku/>).

на кшталт кредитів, отриманню статусу виробника сільськогосподарської продукції, стимулюванню активної участі у функціонуванні політичних організацій, у прийнятті доленосних рішень тощо.

Земельні угіддя локальних громад забезпечують їм вільний доступ до води, – що надзвичайно важливо у контексті впливу кліматичних змін, та виступають джерелом різноманітних ресурсів, необхідних для піднесення добробуту членів спільнот (домогосподарств). Окрім виробництва продовольства і сільськогосподарської сировини, вони використовуються для заготівлі дров для опалення, матеріалів для будівництва дахів та огорож, лікарських рослин та фуражу, а також для розширення можливостей отримання колективної вигоди від ефективного управління лісовими насадженнями тощо. Значна кількість селянських домогосподарств у світі позбавлена земельних угідь та будь-яких інших активів, тому вони практично повністю узалежнюються від комунальних земель з точки зору задоволення першочергових життєвих потреб.

Таким чином, безпечний доступ до земельних ресурсів та здійснення контролю за їх використанням визначають загальний потенціал справедливого просторового розвитку сільських територій та траєкторії суспільного розвитку країни загалом на довгострокову перспективу. У своєму дослідженні ми поставили **за мету** узагальнити тенденції земельних трансформацій у країнах Латинської Америки з точки зору соціальної справедливості, формування простору для життя, праці та гарантування прав на засоби існування на сільських територіях у контексті останніх змін у земельному законодавстві України. Ці зміни пов'язані із загрозою обезземелення селян, звуження сектора фермерського господарювання в нашій країні та перерозподілу земельних ресурсів на користь окремих домінуючих угруповань. Урахування просторової справедливості в удосконаленні земельних відносин засвідчує реальні реформи у сфері землеволодіння та землекористування в суспільних інтересах, створення справедливого доступу до земельних ресурсів та громадського контролю за їх використанням, що запобігає надмірній поляризації суспільства для його сталого розвитку.

Концептуальна рамка. Просторова нерівність у сфері земельних відносин має багато вимірів, і всі вони пов'язані з концентрацією влади. Це проявляється у багатьох формах: відсутності захисту колективних земель, земель корінних жителів, усіх сільських громад; фіскальній політиці, що зумовлює екстрактивне використання природних ресурсів; нерівному розподілі переваг від використання землі та природних ресурсів; репресіях щодо осіб [2–4], які організуються для захисту своїх прав та протистоять діяльності, що руйнує їхні засоби для існування, ґрунти та навколишнє середовище тощо.

Головною перешкодою реальних реформ у сфері землеволодіння та землекористування в суспільних інтересах слугує влада домінуючих угруповань, які часто підтримуються іноземними ресурсами (через такі канали, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, ФАО, транснаціональні корпорації, банки регіонального розвитку та білатеральні програми) [5]. Ці угруповання зазвичай використовують перелічені вище механізми для утвердження контролю над зе-

мельними ресурсами, монополізації влади для подальшого зволікання зі справедливим перерозподілом землі, формують могутні лобістські сили для просування законодавства, що інституціоналізує їхні інтереси у захопленні землі.

Багато так званих земельних реформ у різних країнах світу були ініційовані та проведені саме такими домінуючими групами для задоволення власних інтересів, а не інтересів суспільства, селян і бідних верств сільського населення. Подібні реформи проігнорували потреби останніх, оскільки багато соціальних проблем залишаються без вирішення і значна частина бідних працівників у сільській місцевості фактично наразі позбавлені землі. Часто домінуючі групи з метою запобігання або зволікання зі справедливим перерозподілом земельних ресурсів посилаються на недостатню кількість земель для їх надання усім бажаним сільським мешканцям та економічну недоцільність парцеляції землі на маленькі ділянки. Хоча у світі існують успішні приклади земельних реформ, які повністю заперечують цю тезу.

У деяких країнах, де домінуючі групи "пустили" землю на виробництво експортоорієнтованих комерційних сільськогосподарських культур, невеликій кількості орендарів дозволялося купувати землю у лендлордів за дуже обтяжливих умов. Результатом стало посилення існуючої структури сільської влади, що представлялося суспільству як ринкові земельні трансформації [5]. Подібні псевдореформи не повинні ототожнюватися із перерозподілом економічної та політичної влади, що здійснюється за участі селян в інтересах суспільства. "Справжня аграрна реформа передбачає глибокі зміни в соціально-виробничих структурах та відносинах, переформулювання антиселянського законодавства у напрямі гарантування форм соціальної власності та безпосереднього управління землею" [6].

Надзвичайно показовою у цьому контексті видається нерівність у доступі до земельних ресурсів та здійсненні контролю за їх використанням у країнах Глобального Півдня. Вона одночасно слугує причиною і наслідком надміру поляризованої соціальної структури в Латинській Америці, надзвичайно високого рівня бідності та сільської дискримінації в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Більшість урядів країн Латинської Америки, незалежно від їх політичних переконань, залишаються прихильниками екстрактивної виробничої моделі просторового розвитку [7], що має за основу використання природних ресурсів та видобування корисних копалин з метою отримання значних обсягів сировини – ключової рушійної сили розвитку економіки переважно за рахунок активізації експорту. Зростання цін на сировинні товари у минулому столітті дозволило значній кількості держав досягти безпрецедентних темпів піднесення. Водночас недавнє зниження їх рівня на вуглецеві ресурси продемонструвало зворотний вектор дії екстрактивізму – збільшення вразливості економіки до глобальних коливань ринкової кон'юнктури, загострення конфліктів, пов'язаних із розподілом земельних угідь, та поглиблення нерівності.

У країнах Латинської Америки земля зазвичай розглядається як ключовий, – а подекуди – єдиний актив численних селянських господарств, який

значною мірою визначає рівень їх матеріального добробуту. Втрата земельних угідь виступає достатнім підґрунтям для оренди нової земельної ділянки та/або пошуку інших місць прикладання праці (такого роду зайнятість здебільшого має тимчасовий та нестійкий характер) для забезпечення членів родини найнеобхіднішими продуктами харчування та предметами першої необхідності. У цьому контексті нині особливої уваги вимагає проблема надмірної концентрації земельних ресурсів, яка здебільшого залишається поза увагою державного політикуму, незважаючи на її деструктивний вплив на економічний та соціальний розвиток країни загалом та сільських територій зокрема.

Результати аналізу національних аграрних переписів 15 країн Латинської Америки свідчать, що 1% найбільших підприємств регіону акумулює в користуванні понад половину площ сільськогосподарських угідь (рис. 1). Середній розмір таких господарств становить понад 2000 га, тоді як у країнах Південного конусу (Аргентині, Чилі, Уругваї) вони значно більші: приміром, в Аргентині середній розмір сільськогосподарського підприємства з категорії найбільших сягає 22000 га. Частка дрібних фермерських господарств становить близько 80%, середній розмір господарств коливається від 9,0 га в Південній Америці до 1,3 га в Центральній Америці – невелика площа в обробітку істотно посилює вразливість таких товаровиробників [8].

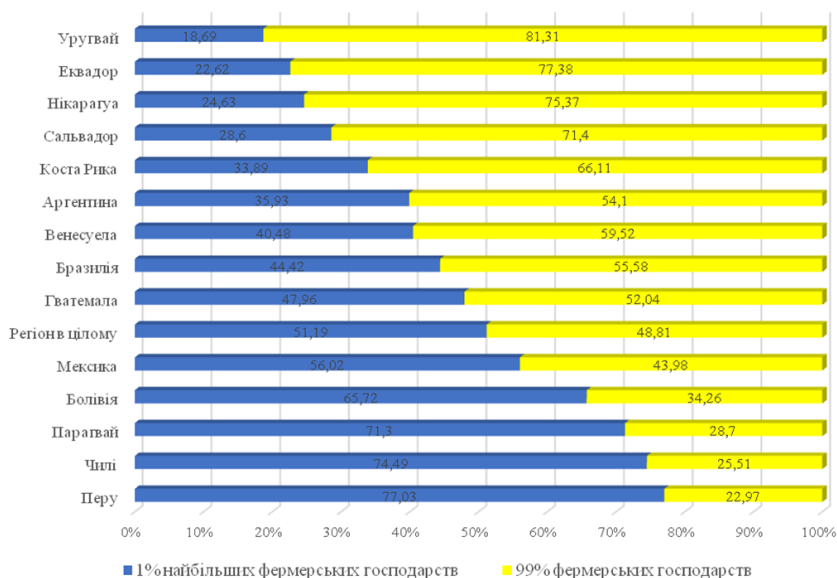

Рис. 1. Частка площі угідь, які перебувають у користуванні різних за розміром фермерських господарств, %

Джерело: побудовано на основі [1].

Джерело: WTO Secretariat.

Очевидно, більшість земельних угідь концентрується у власності магнатів, тоді як дрібні господарства витісняються на маргінальні ділянки території. З точки зору просторової справедливості врахування низки критеріїв на кшталт якості ґрунту, близькості до ринків, рівня доступу до водних ресурсів, транс-

портних шляхів тощо, які здійснюють домінуючий вплив на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції, допомогло би визначити реальний масштаб несправедливості.

Рівень концентрації земель у країнах Латинської Америки наразі значно вищий порівняно з аналогічним показником 1960-х років – періодом реалізації надзвичайно важливих аграрних реформ, які базувалися на усвідомленні того, що надмірне накопичення земельних ресурсів є не лише необґрунтованим, а й руйнівним для модернізації сільського господарства та загального економічного піднесення. Сьогодні досягнення значних масштабів виробництва та необхідність залучення інвестиційного капіталу визнаються як пріоритет, натомість ігнорується значущість перерозподілу земельних ресурсів на користь дедалі меншої кількості стейкхолдерів.

Так, для території Бразилії нині характерний надмірно упереджений розподіл земельних угідь. Нагальна потреба у проведенні тут відповідної реформи була вперше визнана у 1930-х роках; її впровадження передбачало активне заселення земель державної форми власності. У 1964 р. був ухвалений Земельний закон, у рамках якого визначалася процедура можливої експропріації латифундій (у частині лише непродуктивних земель) задля задоволення суспільних потреб за умови забезпечення адекватної компенсації. Попервах мали місце поодинокі прецеденти експропріації, водночас власники земель у 95% випадків оскаржували таке рішення у судовому порядку [9]. Не зчинила позитивного ефекту й імплементація положень масштабних аграрних реформ упродовж 1995–2010 рр., які передбачали розподіл 80 млн га земель державної форми власності серед майже 1 млн фермерських господарств. Попри здійснені зусилля, в аграрному секторі економіки країни переважають великі господарства, найбільші з яких (менше 1%) використовують близько половини площі сільськогосподарських угідь [1].

Нерівність у розподілі земельних ресурсів обмежує зростання зайнятості населення; стимулює поширення бідності громадян у міських поселеннях внаслідок переселення селян у міську місцевість; руйнує соціальну згуртованість – характерну рису демократії та навколишнє природне середовище; призводить до дестабілізації продовольчих систем локального, національного та глобального рівня. Поза тим вона здійснює потужний негативний вплив на забезпечення продовольчої безпеки та посилює розповсюдження проявів голоду в регіоні, особливо в умовах сьогоденних кліматичних змін. Так, близько половини дрібних фермерських господарств – ключових виробників зерна – перебувають у зоні "сухого коридору" (Гватемала, Сальвадор, Гондурас, Нікарагуа). Постійна посуха протягом п'яти років призвела до істотної деградації земель, зниження урожайності та економічної нестабільності. За оцінками експертів, 1,4 млн осіб перебувають на межі виживання і потребують продовольчої допомоги, нині її отримали лише 160 тис. громадян (11,4%). Дрібні виробники аграрної продукції позбавляються й можливості отримання кредитних ресурсів під заставу земельної ділянки, позаяк право власності на неї не гарантується державою [10].

Збільшення розмірів великих фермерських господарств зумовлює поступове згортання діяльності дрібних товаровиробників із її подальшим припиненням. Приміром, в Уругваї, за даними переписів, протягом 1961–2000 рр. кількість фермерських господарств зменшилась на 34%. Земельні угіддя селянських домогосподарств, у користуванні яких апріорі перебувають невеликі ділянки землі, зазнають подальшого подрібнення внаслідок їх перерозподілу як спадщини, що практично унеможливує ефективне ведення сільськогосподарського виробництва. Так, у Перу впродовж 1994–2012 рр. кількість фермерських господарств, середня площа земельних ресурсів яких не перебільшувала 5 га, зросла на 40%, у той час як загальна площа земель у користуванні не збільшилася: середній розмір підприємства зменшився з 1,7 до 1,3 га [1]. Така фрагментація посилюється відсутністю відповідної державної підтримки та істотно звужує можливості економічного розвитку, що, на тлі відсутності місць прикладання праці в сільській місцевості, стимулює трудову міграцію населення, зокрема його економічно активної частини.

Результати аналізу бюджетів різних країн Глобального Півдня [11] свідчать, що сприяння розвитку великих сільськогосподарських підприємств зумовлює призупинення дії програм з аграрного страхування, надання державних послуг із кредитування, забезпечення технологічної та комерційної підтримки корінного населення та дрібних фермерських господарств. Висновки досліджень, здійснених спеціалістами ФАО в 19 країнах Латинської Америки та Карибського басейну, засвідчують те, що загальний обсяг державних вкладень у розвиток дрібних товаровиробників у 1990-х роках у регіоні знизився з 225 до 140 дол. США у розрахунку на одне господарство [12].

На території всіх країн регіону, за винятком Бразилії та Болівії, істотне скорочення масштабів інвестування у зростання дрібних фермерських господарств стало елементом структурних економічних реформ; у більшості держав припинили своє функціонування інституції, відповідальні за надання послуг фермерським господарствам. Імплементация положень такої політики здійснює потужний негативний вплив здебільшого на корінні народи, практично виключені з процесу економічного розвитку.

Водночас обмежений доступ до капіталу, виробничих ресурсів, інформації призводить до низької продуктивності наданих земельних угідь, поступового припинення їх використання, зростання ризику захоплення суміжними, більшими за розмірами, господарюючими суб'єктами. Більше того, нині значна кількість країн Глобального Півдня відчуває наслідки змін, що відбуваються в технологічних платформах, пов'язаних із цифровізацією, роботизацією, великими масивами даних та штучним інтелектом, які дедалі більше впливають на сільський спосіб життя та обмежують засоби до існування сільського населення. Одним із аспектів таких змін виступає моніторинг полів за допомогою цифрової техніки, камер та датчиків, які ресструють дані щодо урожайності, клімату, ґрунту, зрошення, шкідників, бур'янів тощо, за допомогою яких компанії, що продають насіння та агрохімікати, мають змогу віддалено виявляти

проблеми та диктувати, наприклад, фермеру, які пестициди або добрива використовувати. Це провокує "ерозію" знань багатьох поколінь, втрату громадою традиційних агроекологічних навичок управління біорізноманіттям та якістю ґрунтів, породжуючи нові форми залежності від агроіндустріальних корпорацій. Інша небезпека пов'язана із вторгненням платформ "електронної комерції" в агропродовольчий ланцюг і розподіл у ньому доданої вартості. Оскільки агроіндустріальні компанії купують великі ділянки землі у країнах Глобального Півдня, вони отримують можливість контролювати весь ланцюг виробництва та розподілу продуктів харчування, за допомогою якого вони також можуть встановлювати ціни. Спочатку агроіндустріальні компанії застосовують недоброчесну конкуренцію стосовно місцевих виробників, здійснюючи продажі за нижчими цінами для монополізації ринку. Пізніше, коли у них вже буде достатньо ринкової сили, вони можуть збільшувати ціни за власним бажанням [13].

Боротьба за земельні ресурси у країнах Латинської Америки стала передумовою суспільного регресу, виникнення внутрішніх конфліктів та переміщення населення багатьох держав регіону. Більше того, контроль над територією нині залишається джерелом економічної та політичної влади, що реалізується переважно шляхом проведення репресій та вчинення насильств. Незважаючи на значну активізацію міграції у міста, що здебільшого пояснюється відсутністю адекватних можливостей для розвитку в сільській місцевості, загострюється конкурентна боротьба за земельні угіддя на тлі експансії підприємств видобувної промисловості та активності у сфері агресивного використання природних ресурсів. Екстрактивна модель економіки поступово витісняє сільське населення, яке змушене вдаватися до захоплення вільних земель та інших форм протистояння із представниками крупного бізнесу, які мають потужне представництво у політикумі, з метою захисту прав власності на земельні угіддя. Такі дії стають підґрунтям для зростання ризику нападів та переслідувань з боку державних структур, служб приватної безпеки, злочинних угруповань тощо.

Так, на території Колумбії незаконні воєнізовані формування несуть відповідальність за 2/3 нападів і вбивств сільських правозахисників [14]. Суперечності між положеннями політики реституції державних земель та механізмами сприяння розвитку агроіндустріального виробництва та видобувної промисловості зумовлюють виникнення істотних загроз для лідерів громад, які виступають захисниками прав на належні спільнотам території.

У Гватемалі в березні 2011 р. близько 800 родин – понад 3000 осіб – із чотирнадцяти громад долини Полочик були примусово виселені із земель, що оброблялись ними протягом багатьох поколінь, через розширення плантації цукрової тростини суміжного крупного агропідприємства. Будинки громадян та вироблена ними сільськогосподарська продукція були спалені військовими, представниками поліції та працівниками агропідприємства. За повідомленням Управління Верховного комісара ООН з прав людини, один селянин загинув [15]. За п'ять років протистояння земельні угіддя повернули лише 221 домогосподарству, тоді як 548 родин перебувають в очікуванні. Сільські родини у виг-

нанні позбавлені доступу до основних послуг закладів охорони здоров'я, освіти, громадського харчування. Ніхто не поніс покарання за злочини, скоєні під час виселення.

Смертельні протистояння в Куругуаті змінили хід політичної історії Парагваю. Сотні безземельних родин окупували земельні угіддя державної форми власності *Marina Cue*, захоплені представниками підприємницьких структур внаслідок шахрайської оборудки. Спроба озброєних поліціантів виселити громадян з цих територій у червні 2012 р. призвела до імпічменту президента Фернандо Луго та трагічної загибелі 11 селян і шести співробітників поліції. 11 селян були засуджені за звинуваченням у причетності до вбивства поліціантів; за результатами судового розгляду, що супроводжувався численними порушеннями, чотирьом із них винесено вирок від 18 до 35 років тюремного ув'язнення [16]. Водночас ніхто не був засуджений та покараний за вбивство 11 селян та тортури щодо тих, хто перебував у в'язниці.

Регіон Баджо Агуан у Гондурасі став місцем проведення спільної операції військових та представників приватних служб охорони, орієнтованої на виселення сотень родин, які проживали на землях, виділених їм у результаті імплементації положень Закону про аграрну реформу, та згодом придбаних приватними компаніями у незаконний спосіб. Упродовж 2008–2013 рр. у результаті збройних конфліктів із представниками підприємств індустрії з виробництва пальмової олії загинуло 89 селян. За даними IACHR [17], з 2009 р. унаслідок державного перевороту та суттєвого нарощування мілітаризації істотно збільшилася кількість смертей, погроз, залякувань та насильницьких виселень, спрямованих проти дрібних фермерських господарств.

Це надто нерівне протиборство між представниками влади, що акумулюють економічні вигоди, та мільйонами осіб, права яких зазнають систематичного утиску (корінне населення, нащадки громадян африканського походження, селянські господарства, жінки). Тому громадяни стають жертвами переселення, позбавляються засобів до існування, можливості отримання послуг закладів освіти, охорони здоров'я, державних інституцій; вони відчують потужний негативний вплив зміни середовища їхнього проживання. Більше того, надзвичайно низькою є ймовірність повернення таких мігрантів у сільську місцевість у зв'язку з відсутністю задокументованого права на володіння земельною ділянкою та потенціалу і можливостей для його захисту.

Економічна та соціальна нерівність становлять для латиноамериканського суспільства найбільші перешкоди на шляху до досягнення сталого розвитку та економічного зростання. 32% найбагатших людей регіону володіють такою ж кількістю багатств, як і 300 млн найбідніших людей. Економічна нерівність тісно пов'язана із землеволодінням, оскільки нефінансові активи становлять 64% від загального багатства.

Досвід країн Латинської Америки є досить повчальним для України, де спостерігається аналогічне явище надконцентрації земель у руках окремих зацікавлених груп. Результатом захоплення сільськогосподарських земель аграрними корпораціями (агрохолдингами) в нашій країні став факт надконцентрації в одних руках

великих масивів земель розміром, що подекуди перевищує півмільйона гектарів. Незавершеність реформ і, відповідно, недосконалість інституційної системи землеволодіння обумовила формування тіншового контролю над розподілом сільськогосподарських земель. Для селян це обернулося соціально-економічними проблемами на сільських територіях, звуженням кола можливостей до забезпечення засобів для існування за місцем проживання.

Із приєднанням України до Світової організації торгівлі (СОТ) аграрні корпорації дедалі частіше звужують сівозміни з метою вирощування кількох товарних культур із подальшим експортом на сировинні ринки. Згідно із останніми статистичними спостереженнями, 75% загальної посівної площі корпоративний сектор використовує для вирощування трьох малотрудовитратних, високорентабельних сільськогосподарських культур, таких як пшениця, кукурудза та соняшник, тоді як на інші стратегічно важливі зернові та зернобобові, овочі, фрукти припадає лише 25% угідь. У динаміці спостерігається стала тенденція збільшення площ посівів під зазначені культури (за п'ять років – понад 2 млн га) (рис. 2).

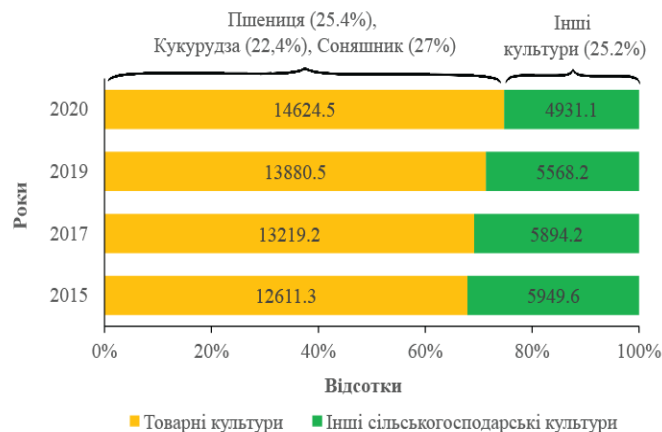

Рис. 2. Розподіл площ посівів сільськогосподарських культур у корпоративному секторі, тис. га, %

Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики України.

Такий підхід суперечить закону плодозміни, а також нормативам співвідношення культур у сівозміні, визначеними постановою Кабінету Міністрів України № 164 від 11 лютого 2010 року "Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах" [18]. Практика вирощування монокультури, що становить пряму загрозу сталому розвитку сільського господарства, стала характерним елементом виробництва продукції рослинництва в Україні.

В умовах складного і динамічного розвитку аграрного сектора, селянські домогосподарства продовжують виробляти майже половину аграрного ВВП у країні, забезпечуючи населення ключовими продуктами харчування (овочі, картопля, м'ясо, молоко тощо). Така стійкість селянських домогосподарств

обумовлюється використанням сімейної праці, ефективним управлінням обмеженими ресурсами, неформальними зв'язками зі споживачами, традиційними формами обробітку ґрунту із внесенням органічних добрив.

Після підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. уряд пішов на рішучі кроки щодо реформування економіки, заручившись гарантіями Міжнародного валютного фонду (МВФ) [19]. Ці кроки передбачали зростання іноземних інвестицій, у тому числі у сільське господарство. За даними незалежної ініціативи з моніторингу земельних трансакцій Land Matrix, в аграрному секторі економіки спостерігається помітне збільшення іноземних інвесторів, серед яких присутні компанії Великої Британії (Rohini Finch, 30 тис. га; Tommy International Trading Limited, 23 тис. га та ін.), Саудівської Аравії (Public Investment Fund (PIF) of Saudi Arabia, 189 тис. га; Saudi Grain and Fodder Holding Co. LC, 34 тис. га та ін.), Сполучених Штатів Америки (NCH Capital Inc., 360 тис. га; TNA Corporate Solutions LLC, 132 тис. га та ін.), та багатьох інших країн [20]. Неабиякий інтерес до українських земель виявляє Китайська Народна Республіка. Її представники (Xinjiang Production and Construction Corps (XPCC), China National Corporation for Overseas Economic Cooperation) прагнули отримати у користування щонайменше 3 млн га на сході країни [20].

Відомі в Україні агрохолдинги, хоча й зареєстровані за кордоном у "податкових гаванях" і користуються підтримкою транснаціональних фінансових інституцій, наразі консолідують значні обсяги земель, зокрема Укрлендфармінг – 500 тис. га, Кернел – 530 тис. га, Миронівський хлібопродукт – 370 тис. га, Астарта – 235 тис. га та інші (табл. 1). Згідно з експертними оцінками, ще у 2011 р. сумарна площа земель в їх обробітку становила близько 5,1 млн га, або 12% від усієї площі сільськогосподарських угідь в Україні [21].

Таблиця 1

Найбільші за обсягами землекористування агрохолдинги в Україні, 2020 р.

Агрохолдинг	Країна реєстрації	Земельний банк, тис. га
Кернел (Kernel Holding S.A.)	Люксембург	530
Укрлендфармінг (Ukrlandfarming PLC)	Кіпр	500
Агроіндустріальний холдинг МХП (MHP S.E.)	Кіпр	370
ГК "Агропросперіс" (AP Group)	США	300
Агропромхолдинг Астарта-Київ (Astarta Holding N.V.)	Нідерланди	235
Continental Farmers Group, бенефіціар SALIC (UK) Ltd.	Велика Британія	195
TNA Corporate Solutions LLC	США	132
HarvEast, під контролем System Capital Management (SCM) та Smart Holding	Кіпр	127

Джерело: побудовано на основі вибіркових обстежень.

Початок 2020 року в Україні ознаменувався новим масштабним наступом на права людей на землю. 31 березня на позачерговій сесії Верховної Ради України було ухвалено Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення" [22]. Ухвалення

цього закону відбулося із порушенням встановлених парламентських процедур та всупереч прагненням селян, сімейних фермерів, громадянського суспільства [23]. Таким чином українському суспільству нав'язується думка, що лібералізація ринку землі, яка, по суті, не відрізняється від розглянутих вище подібних реформ країн Латинської Америки, зумовить формування "ефективного власника" і "мільярдні надходження до бюджету". При цьому проблема надмірної концентрації земельних ресурсів та її суспільні наслідки залишаються поза увагою таких "радників" та "аналітиків"; на перше місце висуваються залучення інвестицій та досягнення "нових рекордів" у сільськогосподарському виробництві та експорті, як правило, сировинного характеру. Окремі положення закону фактично спрямовані на позбавлення селянських і фермерських господарств справедливого доступу до землі.

Нові законодавчі ініціативи в липні 2020 р. під вивіскою детінізації виробництва сільськогосподарської продукції узаконюють пряму загрозу фермерському укладу в Україні і законодавче прискорення подальшої концентрації сільгоспземель з використанням податкових важелів. Ці ініціативи викладені у законопроектах № 3131 про внесення змін до Податкового кодексу України та інших Законів України щодо детінізації виробництва сільськогосподарської продукції – № 3131-1 – про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо удосконалення системи оподаткування у сфері земельних відносин і сільського господарства, № 3131-2 – про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання оброблення сільськогосподарських угідь і, нарешті, № 3131-д – про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо детінізації виробництва сільськогосподарської продукції, який є фінальною версією попередніх законопроектів та нібито враховує висловлені щодо них зауваження.

Попри зазначені зміни, запропонований шлях "детінізації" сільськогосподарського землекористування є хибним. Автори законопроекту, апелюючи до необхідності встановити однакове за сутністю (хоч і різне за розміром) податкове навантаження для всіх власників та користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення, повністю ігнорують принципи соціальної справедливості, економічності оподаткування, що визначені Податковим кодексом України. Як наслідок перебільшеної уваги до одних принципів і нехтування іншими, пропонується методологічно абсурдна ініціатива: застосувати однаковий підхід до оподаткування різних за характером господарювання і виконуваними соціально-економічними функціями сімейних фермерських і особистих селянських господарств та великих комерційно спрямованих аграрних формувань. Ця податкова новація за своїм характером схожа на штрафну санкцію (конфіскацію) для власників/користувачів земельних ділянок із запровадженням солідарної відповідальності за чужі злочини, оскільки розраховується з огляду на умовно ймовірний дохід, а не реально отриманий селянами, які "практично повністю спрямовують створену валову додану вартість на власне відтворення, тобто на забезпечення розвитку виробничої і соціальної сфер за місцем функціонування, більше дбають

про збереження родючості використовуваних ними земель та інших природних ресурсів, які формують їхнє життєве середовище" [24].

Висновки.

Досвід країн Латинської Америки є досить повчальним для України. Він свідчить про очевидний тісний зв'язок між нерівністю в розподілі землі, просторовим розвитком та низьким рівнем добробуту країни. Надмірна концентрація землі гальмує економічне зростання в довгостроковій перспективі, впливає на інші аспекти розвитку, наприклад, якість функціонування державних установ, силових структур, державної системи науки та освіти тощо. Натомість рівномірний розподіл землі зумовлює поступове зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва на сталій основі, збільшення доходів у сільській місцевості та загальне економічне зростання у країні.

Індустріальне сільськогосподарське виробництво, що позиціонує себе як система господарювання, що може задовольнити зростаючий попит населення у продуктах харчування, обернено впливає на його зубожіння, деградацію навколишнього природного середовища, обезлюднення сільських територій. Найбільш гостро наразі ці проблеми проявляються в країнах Латинської Америки. Незліченна кількість південноамериканських селян, котрі виступають проти надмірної концентрації землі в пошуках способів захисту права вільного доступу до природних ресурсів, зазнають невдач і часто змушені залишати власні домівки. Уряди ж цих країн відстоюють інтереси домінуючих груп з ряду відомих причин, зокрема корупції, агресивного лобіювання корпоративних інтересів, "приручення" представників органів місцевої влади та силових структур тощо. Протистояння між населенням і впливовими групами часто призводять до трагічних наслідків.

Унаслідок переважання ліберальних підходів до трансформації земельних відносин на території України тенденційного характеру набувають зміни, характерні для країн Латинської Америки, як-от: активне розширення сфери впливу представників вітчизняних агрохолдингів, набуття ними економічної і політичної влади в країні, долучення до використання земельних ресурсів та здійснення контролю транснаціональних впливових груп, надмірна концентрація у вирощуванні обмеженого кола високорентабельних сільськогосподарських культур, прояви рейдерства у сільськогосподарському землекористуванні та просторової дискримінації у розподілі земель комунальної власності на рівні окремих територіальних громад тощо, що здійснює деструктивний вплив на економіку країни, розвиток сільських територій та піднесення добробуту громадян.

Із позицій просторової справедливості корпоративні землекористувачі визискують більше ресурсів сільських територій, ніж вкладають у їх відтворення, оскільки значну частину створеної доданої вартості виводять за їх межі. Індивідуальні землекористувачі (одноосібники) практично повністю спрямовують створену валову додану вартість на власне відтворення, тобто на забезпечення розвитку виробничої і соціальної сфер за місцем функціонування, більше дбають про

збереження родючості використовуваних ними земель та інших природних ресурсів, що формують їхнє життєве середовище. Сільські жителі – виробники сільськогосподарської продукції регулярно інвестують кошти у відтворення свого людського потенціалу та розвиток сільських територій (житлове будівництво, розвиток місцевої інфраструктури, благоустрій сіл тощо).

Досягнення просторової справедливості у сільськогосподарському землекористуванні нерозривно пов'язане із сприянням збереженню, поширенню і всебічному прогресу індивідуальних землекористувачів – сімейних (малих) форм господарювання у сільському господарстві. Така політика зумовлює скорочення впливу сільського населення, призупинення процесів надурбанізації, розвиток сільських принад, наповнення місцевих ринків якісним продовольством за помірними цінами, формування продовольчого суверенітету країни тощо.

Результати впровадження земельних реформ у різних країнах свідчать про те, що забезпечення вільного доступу до земельних ресурсів є необхідною, але недостатньою умовою збереження і піднесення сільських територій, їх справедливого просторового розвитку. Подолання їх відсталості передбачає активізацію державного інвестування у надання базових послуг сільському населенню, розширення його доступу до фінансових і виробничих ресурсів, вигідних ринків, сфери нових знань, консультацій та інформації, долучення представників дрібнотоварного сектора до розроблення та впровадження державної політики аграрного і сільського розвитку.

References

1. Unearthed: land, power and inequality in Latin America. Retrieved from <https://www.oxfam.org/en/research/unearthed-land-power-and-inequality-latin-america>
2. Defenders of the Earth. Global killings of land and environmental defenders in 2016. Global Witness Report 2017. Retrieved from https://www.globalwitness.org/documents/19122/Defenders_of_the_earth_report.pdf.pdf
3. Defending Tomorrow. The climate crisis and threats against land and environmental defenders. Global Witness Report 2020. Retrieved from https://www.globalwitness.org/documents/19939/Defending_Tomorrow_EN_low_res_-_July_2020.pdf
4. Africa joins global voices denouncing assassinations and persecution of social activists. La Via Campesina. Retrieved from <https://viacampesina.org/en/la-via-campesina-africa-joins-global-voices-denouncing-assassinations-and-persecution-of-social-activists>
5. Whittemore, Claire (1981). Land For People: Land Tenure and the Very Poor. *Oxfam*. Oxford. Retrieved from <https://oxfamilibrary.openrepository.com/handle/10546/121037>
6. Osvaldo, León. The Latin American Coordination of Rural Organizations (CLOC) at 25 years. Retrieved from <https://viacampesina.org/en/the-cloc-at-25-years/>
7. Borodina, O.M., Prokopa, I.V. (2019). Inclusive Rural Development: scientific discourse. *Economy and Forecasting*, 1, 10-85. <https://doi.org/10.15407/eip2019.01.070> [in Ukrainian].
8. A system of integrated agricultural censuses and surveys. Vol. I: World Programme for the Census of Agriculture 2010. *FAO Statistical Development Series*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. Retrieved from <http://www.fao.org/3/a0135e/A0135E00.htm>

9. Kovalenko, T.O., Miroshnychenko, A.M. (2015). Land Reforms in Foreign Countries. *Agribusiness Today*. Retrieved from <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1872-zemelni-reformy-u-zarubizhnykh-krainakh.html> [in Ukrainian].
10. Yoknik, K. (2019). Right to Land. How to Disrupt the Poverty Circle. *NV*. Retrieved from <https://nv.ua/opinion/zemelnaya-reforma-kak-spravedlivyy-rynok-zemli-spasaet-zhizni-50043868.html> [in Ukrainian].
11. Oxfam International. Retrieved from <https://www.oxfam.org/en>
12. Public policies and rural development in Latin America and the Caribbean. Retrieved from <http://www.fao.org/3/a0825s/a0825s00.htm>.
13. The Latin American Coordination of Rural Organizations (CLOC). Retrieved from: <https://viacampesina.org/en/the-cloc-at-25-years/>
14. Self-protection Mechanisms: Colombian Rural Defenders and Communities. Retrieved from <https://www.abcolombia.org.uk/self-protection-mechanisms-colombian-rural-defenders-communities/>
15. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights Report (2013). Retrieved from https://www2.ohchr.org/english/OHCHRReport2013/WEB_version/allegati/downloads/1_The_whole_Report_2013.pdf
16. Press release of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Zeid "deeply concerned" about the sentence in the Curuguaty case. Retrieved from <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20289&LangID=S>
17. Inter-American Commission on Human Rights (2015). Report on the situation of human rights in Honduras. Retrieved from <http://www.oas.org/en/iachr/reports/pdfs/honduras-en-2015.pdf>
18. Fraier, O.V. (2018). Tendencies in Crop Production and Sustainable Agricultural Development in Ukraine - Possibilities to Harmonization. *Ekonomika APK – Economics of AIS*, 10, 117-125. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201810117> [in Ukrainian].
19. IMF Survey: Ukraine Unveils Reform Program with IMF Support. Retrieved from <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sonew043014a>
20. Land Matrix. Retrieved from https://landmatrix.org/data/by-investor-name/?country=804&order_by=-deal_size
21. Review of Agricultural Investment Policies of Ukraine. OECD. Retrieved from https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Agricultural_Investment_Policies_Ukraine_ENG.pdf
22. On Modification of Some Legislative Acts of Ukraine on Agricultural Land Turnover: Law of Ukraine from 31.03.2020. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text> [in Ukrainian].
23. Undemocratic Land Reform Bill Threatens Peasants Access to Land in Ukraine. Retrieved from <https://viacampesina.org/en/undemocratic-land-reform-bill-threatens-peasant-access-to-land-in-ukraine/>
24. Borodina, O.M., Prokopa, I.V., Kyrusyuk, S.V., Yaroviy, V.D. (2020). Rural Areas Development Fund as a Financial Instrument of Spatial Justice in Land Tenure and Sustainable Rural Development. *Accounting and Finance*, 3 (89), 122-130. [https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-3\(89\)-122-130](https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-3(89)-122-130) [in Ukrainian].

Надійшла до редакції 15.11.2020 р.

Прорецензовано 15.12.2020 р.

Підписано до друку 29.12.2020 р.

Olena Borodina⁶
Oksana Mikhailenko⁷
Oleksiy Fraer⁸

LAND USE AND SPATIAL JUSTICE IN LATIN AMERICAN COUNTRIES: LESSONS FOR UKRAINE

The article summarizes the experience of Latin American countries in the field of transforming land relations from the point of view of social justice, forming the necessary space for the livelihood of peasants, ensuring their economic sovereignty and so on. It has been proved that free access to the land resources and control over them largely determine the overall potential of the development of rural areas and the social development of the country as a whole.

Studies have revealed persistent trends towards biased land distribution in the Global South and over-concentration in the hands of dominant groups and large agricultural enterprises. It has a strong destructive effect on the overall development of the countries in the region and is reflected in unequal spatial development, systematic infringement of the rights of peasants, limiting employment growth, spreading poverty, destruction of social cohesion, destabilization of food systems at the local, national and global levels, emergence of armed conflicts, etc.

The general threats of changes in land tenure and use in Ukraine related to the tendency to redistribute land resources in favor of the corporate sector, land over-concentration and landlessness of peasants are outlined; a number of factors contributing to the unbalanced distribution of land were identified, and the necessity of including the lessons of Latin American countries in the future social development of Ukraine, in the long term is substantiated⁹.

Keywords: *transformation of land relations, spatial justice, concentration of land resources, small farms, corporate sector of agrarian production, personal peasant farms, land use.*

⁶ **Borodina, Olena Mykolaivna** – Doctor of Economics, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Professor, Head of the Department of Economy and Policy of Agrarian Reforms, State Institution "Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine" (26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine), ORCID: 0000-0002-9937-5907, e-mail: olena.borodina@gmail.com

⁷ **Mikhailenko, Oksana Vitaliivna** – PhD in Economics, Senior Researcher, State Institution "Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine" (26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine), e-mail: mykhailenko.ok@gmail.com

⁸ **Fraer, Oleksiy Volodymyrovych** – PhD in Economics, Researcher, State Institution "Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine" (26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine), ORCID: 0000-0001-5468-6026, e-mail: oleksiyvf@gmail.com

⁹ The publication was prepared as part of the research project on "Spatial justice in land use for sustainable rural development" (state registration No 0120U100816).